

Till nya boplatser vid vilka hamn finnes

Om Laga skifte på Harö

Thomas Wängsö

Förhistorien

I skärgården är ingenting uråldrigt – utom vattnets och isens arbete mot klipporna. Skärgården har stigit ur havet, och i ett geologiskt perspektiv skedde det helt nyligen.

Under 100 000 år pressade en sex kilometer tjock landis ned jordytan i Stockholmstrakten. Geologerna bedömer att "Stockholm" låg 600 meter under dagens havsnivå.

Under stenåldern stack endast Harös högsta punkter upp som skär i havsbandet.

Vid vikingatid stod vattnet fem meter högre än i dag. Fem meters höjdskillnad är mycket i ett flackt skärgårdslandskap.

Någon gång på 1200-talet slog sig de första haröborna ned vid Gammeltomt som då hade förbindelse med Kanholmsfjärden. Där levde några familjer tills landhöjningen gjorde boplatsen omöjlig att nå med båt.

Den nya boplats de valde någon gång under slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet var den nuvarande byviken. Nya århundraden kom och gick och människorna kämpade vidare och blev fler.

Kommer då landhöjningen att fortsätta och göra även den nutida byviken ofarbar? I Stockholmstrakten är landhöjningen tre-fyra millimeter per år och den kommer att fortgå, om än avklingande, under överblickbar tid. Men samtidigt stiger havsvattenivån i Östersjön två-tre millimeter per år. Den framtida framkomligheten i byviken

beror således på hur den omdiskuterade växthuseffekten utvecklas. Och vem vet hur farkoster drivs fram på vatten om hundra år.

Nå, i Harö by fanns från början tre gårdar: Östergården, Mellangården och Västergården. Låt oss gissa att där fanns ett tjugotal människor i byn. Enligt en boskapsförteckning från 1637 fanns det 20 kor, fyra hästar, 21 får och 22 getter.

Skattetrycket hårdnade under 1600-talet. Alla krig under stormaktstiden plågade Sveriges befolkning. Mellangården gick upp i de två andra och från 1700-talet fanns det bara Östergården och Västergården. Dessa två hemman utgör sedan dess de två mantal som ligger till grund för de skatter som krävs. Mantal betecknar en jordbruksenhet som kan försörja ett hushåll och vara skattebärande.

Befolkningsökningen fortsatte och därmed ägosplittningen. De två mantalen var kluvna i många smådelar. 1769, då ett första skifte genomfördes, var Östergården uppdelad i fyra delar men med minst nio ägare, och Västergården i åtta delar. Det är uppenbart att det var omöjligt att försörja så många hushåll på jordbruket. Fiske och jakt var redan från början viktiga i försörjningen.

Laga skifte

Men ägosplittningen fortsatte. Det här gällde hela Sverige (och Europa). Industrialiseringen hade spridit sig från England och vidare till Europa och USA. En förutsättning för industrialisering i ett land är att jordbruket blir effektivt

så att det blir folk över till fabrikerna, att allt färre jordbrukare kan producera mat åt hela befolkningen. (1850 var 80 % av Sveriges befolkning sysselsatta med jordbruk och boskapsskötsel. I dag är det två %.) Men om jordbruket skulle kunna dra nytta av nya maskiner och nya odlingstekniker måste de små åkerlapparna bort. Det var storbönder och godsägare som drev på processen. Sveriges riksdag beslutade 1827 att Laga skifte skulle genomföras.

På Harö fanns givetvis inga storbönder men ägo-splittringen hade gjort situationen ohållbar. 1849 bodde ett hundratal människor i byn. 19 hushåll delade på marken. Ofta ägde personer en liten del i både Östergården och Västergården. Exempelvis ägde Anders Sundströms änka Catharina Andersdotter 1/8-mantal i Östergården och 1/80-dels mantal i Västergården. Jan-Erik Fågelström ägde 1/36-del i Östergården och 1/48-del i Västergården.

Det var just denne Fågelström och hans bror som 1848 begärde att Laga skifte skulle genomföras på Harö.

Söndagen 18 maj 1849 lästes en kungörelse upp i Djurhamns kyrka. Samtliga åbor i Harö by kallades till möte måndag 11 juni klockan 10.00. Prästen hade fått order att bekräfta att kungörelsen blivit vederbörligt uppläst och intygade till Landshöfdingeembetet att så hade skett.

Spelet kan börja

Onsdagen 11 juni öppnade lantmätare Stenberg mötet i Harö by. Framför sig hade han då 17 män som med fullmakter representerade samtliga 27 delägare i Harö.

Dessutom fanns där två gode män, Åkerblom från Djurö och Palmgren från Stafsudda, som under punkt 1 förklarades ojäviga. Men Stenberg hann inte längre än till punkt 4 då det visade sig att kartunderlaget var både för gammalt och i alltför dåligt skick. De församlade beslutade att en ny karta var nödvändig och att den snarast skulle uppritas med biträdande av markägarna. Därefter undertecknade lantmätare Stenberg och samtliga närvarande haröbor protokollet med namn och bomärke.

När Stenberg nästa gång inledde med punkt 5 visade almanackan 10 oktober. Allra först noterades att Gustaf Wickberg sedan junimötet "har med döden afgang". Av protokollet att döma verkar det sedan som om såväl den nya kartan som upplästa mantals- och skattelängder godkändes. Men sedan följde det stora arbetet – alla ägor skulle graderas.

I handlingarna redovisas och numreras varenda del av Harö och omgivande öar; åkrar, ängar, skogspartier, berg; kvantitet och kvalitet.

På 50 sidor noteras omfång och kvalitet. I åkerkolumnen stöter man bland annat på Norrgårdsängen, sandblandad lera; Gammeltomtsgärdet, sandblandad lera; Tjufgärdet, lerblandad sand. Bland alla ängar nämns Rackelskärsängen; Tyggårdsgärdet (Tyvial), hårdvall; Staksundsängen, sjöfoderslätter. I skogsinventeringen upptas till och med träden på Kalförnskobben vilka borde ha varit lättträknade. Minsta kärr och grynnan finns med och allt är kopplat till siffror på kartbladen.

Nästa protokollpunkt är daterad 13 oktober och då noteras att graderingen var avklarad och att jordägarna "intet hade att anmärka". Tre dagar, gick det verkligen så lätt?

Därefter diskuterades dikning, rörläggning och sammanslagning av några markområden.

Nya boplatser utses

Vid denna tid bodde således samtliga haröbor i byn; 19 hushåll med ett hundratal personer. Ett hundratal byggnader låg samlade kring byviken; bostadshus, svinhus, båthus, lador, bodar och källare. Inga hus fanns uppförda utanför byviken eller på omkringliggande öar.

När lantmätare Stenberg kommer in på punkt 14 inser man vilken omvälvande förändring laga skifte innebar. Under denna punkt diskuterades nämligen var, utanför byn, som det fanns lämpliga boplatser med goda hamnmöjligheter. Man kom fram till följande platser:

- Nötnäs, två platser
- Hasselöfladen, längst in i viken innanför Salongsudden.
- Storängen, två platser, Hasselö i viken norr om Långholmen.
- Storön, Norrsundsviken, viken norr om Rakelsgrunden.
- Hagede, där Storö är som smalast mot Ladviken/Hagedeviken.
- Mjölkkilen, vid Hagede ångbåtsbrygga.
- Nyrödja
- Lerviksgärdet
- Lillön (Lisslö), två platser, troligen Ramsdal och Sumpviken.

De som fick bo kvar

Nästa punkt på Stenbergs dagordning är lika dramatisk. Här meddelar han vilka fem hushåll som är "de mest berättigade att kvarbo i byn". De fem utvalda var Erik August Sundström, Gustaf Eric Österman, Isac Nilsson, Erik Winberg och Eckerman.

Sundström, Österman, Eckerman och Winberg har funnits med under hela processen. Deras underskrifter och bomärken finns på alla protokoll, men Nilsson har aldrig nämnts. Varifrån kom han? Anmärkningsvärt är att även tre av de övriga är nykomlingar på Harö. Winberg är inflyttad från Ävlinge. Österman kom från Möja och Eckerman från Blidö. Andersson tycks således vara den enda av de kvarboende som har sina rötter på Harö.

Vad var det som gjorde att just dessa hushåll fick bo kvar i byn? Eckerman är, enligt protokollet, utvald för att "han kan få skifte omkring sina åbyggnader utan att göra något men för de öfriga". För de andra fyra är den simpla förklaringen att "de hafva de kostsammaste husen att flytta." I övrigt noteras i protokollet att "som förrättningsmännen ansågo att redigt och ändamålsenligt skifte ej kunna verkställas om flera än de nu nämnda delägare skulle kvarbo, så beslöts att alla de öfriga skulle från byn utflytta". Fem av nitton hushåll! Alla andra tvingades alltså bort. Hur var stämningen mellan byborna? Fanns det de som var positiva till att flytta? Om det säger inte protokollet någonting.

Mötet avslutas sedan med överenskommelsen att skiftesmannen till nästa sammanträde ska presentera en

komplett skiftesplan över hur markerna ska fördelas på ett rättvist sätt.

Marker och nya boplatser fördelas

Först 24 maj 1850 återupptas mötet med punkt 16. Den nya skiftesfördelningen är då uträknad och utskrivet. Vilken oro det måste ha funnits hos de församlade. Deras nya marker skulle presenteras.

Det visade sig att sex hushåll blev kvar i byn. Tolvmannen (nämndeman) E A Sundström tilldelades hustomten med båtmanstorpet. En trolig fördelning av byns tomtplatser för de övriga kvarboende ser ut så här:

- Eric Ericsson Winberg: Tomten närmast sjön längst in i byviken.
- Eric Andersson: tomten ovanför Ericsson Winberg, mitt i byn.
- Janne Fågelström: Tomten norr om Andersson, mot Kråkberget.
- Isac Nilsson: Tomten väster om Andersson, mot Träsket.
- Gustaf Eric Österman: Östergården.

De övriga haröbornas nya ägor angavs i bilagorna. Efter varje namn följer formuleringen "har med skyldighet till utflyttning bekommit följande ägor ...". Sedan räknas åker, äng, skog och öar som ingår i skiftet upp. Exempelvis kan man utläsa att Eric Gustaf Winberg fick sina ägor kring Lerviken, att Matts Mattsson och Eric Sundström hamnade i Nötnäs, att olika Wickbergare tilldelades såväl Nyrödja, som Norrsundsområdet och Hagede, medan tre andra hushåll placerades på Hasselösidan.

Principen för skiftet är att den åbo som lämnar exempelvis två tunnland åker ska erhålla två tunnland åker av motsvarande kvalitet. Men ägorna blir splittrade. Många haröbor tilldelades mark på såväl Harö som Storö och Lillön och dessutom några skär mot havet.

Flyttbestyr

En vecka senare återupptas mötet igen och skiftet förklaras som "utstakat och rörlagt". Vi vet inget om hur människorna reagerade på skiftet. I protokollet har vi nu nått till punkt 19 där flyttningskostnaderna tas upp. De som tvingas montera ned sina boningshus, svinhus och sin badstuga ska ersättas med skäligt antal dagsverken för nedmontering, transport och uppsättande på den nya tomtplatsen. En särskild kolumn finns för murararbete som kan utverkas för att nybyggaren ska kunna få en rejäl skorstensstock på den nya boplatsen. För dem som inte hade något hus att flytta med eller lämna noteras endast tilldelning för grävning av brunn. Exempelvis kan man läsa att Matts Mattson som flyttar med samtliga byggnader till Nötnäs är tillerkänd 138 riksdaler enligt följande specifikation:

- Fähus med foderlada nedtages med 4 dagsverken (dv), bortföres med 2 dv och uppsättes med 10 dv
- Svinhus nedtages, bortföres och uppsättes med 2 dv
- Visthusbod nedtages med 2 dv, bortföres med 1 dv och uppsättes med 4 dv
- Boningshus med 2 källare nedtages med 12 dv, bortföres med 5 dv och uppsättes med 24 dv
- Murarlön, 12 riksdaler
- Kalk 3 (enhet) á 1 riksdaler och 16 shilling

- Spik, 400 fyrtum (förpackning?) á 24 shilling
- Murning och stensättning, 10 riksdaler
- Bod nedtages med 1 dv, bortföres med 0,5 dv och uppföres med 2 dv

(Ett kördagsverke värderades till två riksdaler och ett vanligt dagsverke till 40 shilling.)

Mot slutet av protokollet är många stycken svårlästa. Bläcket har kladdat till efterföljande sida och handstilen är ibland svårtydd. Man diskuterar hur stängslingen ska ordnas och det noteras diverse överenskommelser. Två lador ska tillåtas stå kvar (på fel tomt) tills "de tarva ombyggnad".

De haröbor som tvingas från byn får tre år på sig att flytta bort husen. De nya skiftena ska tillträdas så snart besvärstiden har gått ut. De inblandade fick 60 dagar på sig att överklaga. Odlingsbidraget ska utbetalas på tillträdesdagen men övriga ersättningar delas upp så att en tredjedel ges på tillträdesdagen, en tredjedel efter ett år och den sista tredjedelen då huset är bortflyttat.

Skiftet avslutas

Protokollets punkt 22 skvallrar om att delägarna inte var helt överens. De kan inte enas om odlingsbidraget för åker och skiftesmannen och gode männen går in och ser till att tunnland skiftas mot tunnland.

Som sig bör avslutas protokollet av delägarnas underskrifter följda av underskrifter av gode männen Åkerblom och Palmgren som också noterar att Hans

Sundberg inte har skrivit under eftersom han anser sig ha fått för lite ängsmark.

Så kan lantmätare Stenberg avsluta sitt arbete med laga skifte på Harö.

I en bilaga underskriven 1 juni 1850 redovisar han vilka skiftesarvoden han har krävt in från var och en av haröborna samt den ersättning han lämnat Anders Ersson för kost och logi under sin vistelse på Harö.

Avslutning

Det ovan beskrivna är således skiftet tolkat utifrån protokollet. Som de flesta av oss har erfarit överensstämmer inte alltid verkligheten med det protokollförda. Vi kommer inte åt stämningläget hos de inblandade. Vi vet inte vilka konsekvenser dessa beslut fick för människorna och deras relationer. Med största sannolikhet bebyggdes vissa av de tilldelade boplatserna aldrig. Det gäller exempelvis Norrsundsviken och Ramsdal. I andra fall uppfördes byggnader på annan plats. Men det var med dessa beslut som dagens Harö tog form: Hagede, Nötnäs, Nyrödja, Hasselö och Lerviken bebyggdes, byn fick ett nytt ansikte och haröbornas ägor slogs fast.

Författaren till denna resumé vill betona att ovanstående text är ett försök att tolka skeendet genom de emellanåt svårlästa handlingar som finns bevarade. Det är således på sin plats med en reservation för att feltydningar kan ha skett och för att enheter, siffror och förkortningar kan ha tolkats fel. Men för den intresserade finns allt bevarat att

gratis ta del av på lantmäteriet (www.lantmateriet.se).
Visst är det fantastiskt!

Men Harös historia slutade givetvis inte med Laga skifte. Det finns fler protokoll som kan ge oss glimtar ur det förflutna. Den nya skiftesuppdelningen gav helt säkert emellanåt upphov till tvedräkt. All betesmark skulle ju stänglas. Ett protokoll från 1857 antyder att de inblandade inte alltid var överens. Myndighetspersonen tycks ha givit upp i frågan och skriver uppgivet:

”och som jordegarna icke kunna förlikas rörande stängseldragningen, får hvar och en skydda sina egor best de förmår”.

Men det är en annan historia.

Thomas Wängsö 2010